

УДК [929 Фрідьєва+929Балика] +02(477)(092)

Ю. М. СТОЛЯРОВ

**Н. Я. ФРІДЬЄВА, Д. А. БАЛИКА В ЛИСТАХ ДО Ю. В. ГРИГОР'ЄВА
(ДО ЮВІЛЕЇВ ВИДАТНИХ БІБЛІОТЕКОЗНАВЦІВ)**

На підґрунті унікальних архівних матеріалів суттєво розвинуті наукові уявлення щодо внеску у вітчизняне бібліотекознавство видатних радянських бібліотекознавців Н. Я. Фрідьєвої, Д. А. Балики, Ю. В. Григор'єва.

Ключові слова: історія бібліотекознавства, Україна, радянські бібліотекознавці, Н. Я. Фрідьєва (1894–1982), Д. А. Балика (1894–1971), Ю. В. Григор'єв (1899–1973).

На основе уникальных архивных материалов существенно развиты научные представления о вкладе в отечественное библиотекосведение выдающихся советских библиотекосведов Н. Я. Фридыевой, Д. А. Балики, Ю. В. Григорьева.

Ключевые слова: история библиотекосведения, Украина, советские библиотекосведы, Н. Я. Фридыева (1894–1982), Д. А. Балика (1894–1971), Ю. В. Григорьев (1899–1973).

Scientific concepts of the contribution of outstanding Soviet library scientists N.Ya. Fridyeva, D.A. Balyka, Yu.V. Grygoryev to the national library science is significantly developed on the basis of unique archival materials.

Key words: history of library science, Ukraine, soviet library scientists, N.Ya. Fridyeva (1894–1982), D.A. Balyka (1894–1971), Yu.V. Grygoryev (1899–1973).

У 2014 р. відзначають ювілеї відразу декількох відомих бібліотекознавців радянського часу — Юрія Володимировича Григор'єва (1899–1973, 115 років з дня народження), Дмитра Андрійовича Балики (1894–1971, 120 років з дня народження) та Надії Яківни Фрідьєвої (1894–1982, 120 років з дня народження). Що єднає цих чудових людей і видатних бібліотекознавців?

Надія Яківна Фрідьєва народилася в Челябінську. У 1913 р. вступила до Петербурзького сільськогосподарського інституту, однак, перейшовши на четвертий курс, через брак коштів для існування змушена була залишити навчання. Після цього завідувала районною бібліотекою в Белебеївському повіті Уфимської губернії, була співробітником Уфимського губернського земства (до 1917 р.). Сюди вона приїхала вже з чоловіком (Д. А. Балика), з яким познайомилася в Петербурзі ще в студентські роки. Для Д. А. Балики Уфимська губернія теж була чужим краєм.

Він народився на Чернігівщині (м. Седнів), у 1916 р. закінчив Петроградський політехнічний інститут і в тому ж році почав працювати бібліотекарем земської бібліотеки села Шаран Белебеївського повіту Уфимської губернії. Д. А. Балика — обдарована творча особистість: він є автором 9 художніх і 3 публіцистичних творів, 14 рецензій на твори художньої літератури. У 1917–1919 рр. працював у бібліотеках Белебея і Уфи. У 1917 р. Н. Я. Фрідьєва опублікувала його книгу «В лабораторії поета (Ф. Сологуб, А. Бєлий, Є. Замятін)» (Белебей, 1917. — 50 с.). У 1920 р. Д. А. Балика за-

кінчив педагогічне відділення Томського університету, викладав у ньому, був деканом бібліотечного факультету Сибірського інституту політосвіти, організував бібліотечні курси. У Томську в 1919 р. створив Музей бібліотекознавства. З переїздом Д. А. Балики в 1921 р. до Києва цей музей припинив дослідницькі роботи за своїм профілем, не друкував «Відомості Музею бібліотекознавства». У Києві Д. А. Балика почав працювати в бібліотеці Військово-політичної школи, на бібліотечних курсах, а також у Всенародній бібліотеці України, а Н. Я. Фрідьева — в Українському науково-дослідному інституті книгознавства (УНІК). Вона організувала кабінет бібліотекознавства в Центральній робочій бібліотеці (нині Національна парламентська бібліотека України), створила бібліотечне об'єднання і була першою його головою. З 1928 р. її життя пов'язане з Харковом, де вона працювала в інституті народної освіти (ХІНО, нині це Харківський національний університет), створивши бібліотечне відділення на факультеті політичної освіти. Будучи деканом бібліотечного факультету та завідувачем кафедри бібліотекознавства, вона сприяла трансформації факультету спочатку в політико-просвітницький інститут, а потім — Всеукраїнський інститут комуністичної освіти. Д. А. Балика залишився в Києві, у 1927 р. став професором педагогіки Нижньоновгородського (потім — Горьківського) університету. До 1930 р. приїжджав у Горький тільки епізодично для читання лекцій. Його основні наукові праці 20–30-х рр. з проблем бібліотекознавства, бібліографознавства та книгознавства опубліковані в Києві та Москві. Але дві з них — статті «Як вести бібліографічну роботу у зв'язку з українізацією бібліотеки» й «Українізація. Краєзнавство та бібактивність» — опубліковані в харківському періодичному виданні «Нова книга» (1925. — № 45 та № 910 відповідно).

Після переїзду до міста Горький (нині Нижній Новгород) він очолював кафедру бібліотекознавства Інституту політосвіти, став одним із засновників Горьківської обласної бібліотеки, проводив активну краєзнавчу роботу. До 1971 р. читав курс лекцій з педагогіки в Горьківському педагогічному інституті. Життєві шляхи Н. Я. Фрідьевої і Д. А. Балики наприкінці 20-х рр. розійшлися, але контакти між ними зберігалися, про що свідчить листування Надії Яківни з Ю. В. Григор'євим.

Мета статті — здійснити огляд листування Н. Я. Фрідьевої з Ю. В. Григор'євим, якого знала все бібліотечна громадськість СРСР і до якого зверталися з найрізноманітнішими професійними питаннями. Стаття ґрунтується на матеріалах рукописного архіву Ю. В. Григор'єва, що зберігається у відділі рукописів Російської державної бібліотеки [1].

У 1967 р. Н. Я. Фрідьева (на той час працювала завідувачем кафедри бібліотекознавства Харківського державного інституту культури) повідомила: давно підготувала матеріал на тему «Бібліотекознавство як наука» і нарікала, що його ніде опублікувати. Вона просила поради: чи варто їй продовжувати досліджувати цю тему. Дійсно, її тези «До питання про радянське бібліотекознавство як науку» були опубліковані ще в 1948 р. [2]. Серед авторів, котрі вивчали питання про бібліотекознавство як науку, вона називає Д. А. Балику. Вона «викрила» «брехливість і лицемірство буржуазних теорій» бібліотекознавства як технологічної науки, категорично

заперечувала долучення його «до так званої науки «книгознавство»», яке претендувало на роль загальної науки про книгу і механічно об'єднувало в один комплекс всі знання про книгу, ізолюючи їх із системи наук». Сама вона визначила радянське бібліотекознавство як науку про принципи роботи радянських бібліотек і бібліотечної справи в СРСР, їх організацію і методи роботи.

Таке уявлення для того часу було провідним, праці з аналогічними ідеями визначили науковців загального бібліотекознавства — О. С. Чубар'яна, Ю. В. Григор'єва, І. М. Фруміна, — надруковані на десятиліття пізніше. Постає Н. Я. Фрідьєвої — одна з ключових серед радянських бібліотекознавців широкого профілю, яку не можна оминути увагою під час висвітлення історії радянського бібліотекознавства.

Бібліотекознавство, на думку Н. Я. Фрідьєвої, — це наука суспільного циклу, конкретно — наука ідеологічна. Водночас роботу радянських бібліотек вона вважала невід'ємною сферою культурної революції і відповідно долучала її до марксистсько-ленінського вчення про культуру і культурну революцію. У цьому є своєрідна логіка: для марксистсько-ленінського вчення про культуру і культурну революцію дійсно характерний класовий підхід і тому його можна розглядати як складову радянської ідеології.

Безвідносно до сучасної оцінки цієї концепції слід виокремити і надзвичайно позитивне: Н. Я. Фрідьєва вперше в історії російського і радянського бібліотекознавства з усією визначеністю порушила питання про місце бібліотекознавства в системі наук.

Що стосується суті позиції Фрідьєвої, то, по-перше, вона належить до традиції, започаткованої ще в 1910 р. її сучасником харків'янином К. І. Рубинським (1860–1930), який акцентував на культурній ролі бібліотек [3]. Те, що М. Я. Фрідьєва ігнорує ім'я Костянтина Івановича серед тих, хто прагнув визначити предмет бібліотекознавства, звичайно, збіднює її працю. Це можна пояснити кон'юнктурними міркуваннями. По-друге, для реалій свого часу її точка зору мала повне право на існування. Можна сказати навіть більше: якщо відкинути ідеологічну фразеологію, ця позиція останнім часом набула виняткової актуальності: у Росії з 2013 р. бакалаврат, магістратура й аспірантура з бібліотекознавства, бібліографознавства і книгознавства належать до сфери культурології та соціально-культурних проєктів.

До початку 1970-х рр. погляди Н. Я. Фрідьєвої помітно еволюціонували [4]. На той час уже вийшли друком загальнотеоретичні праці О. С. Чубар'яна, Н. І. Тюліної, на які посилається науковець. Н. Я. Фрідьєва ґрунтовніше розглянула праці зарубіжних та вітчизняних попередників, починаючи з XVII ст. Однак це дослідження не було завершено (наприклад, імена навіть харків'ян А. Б. Хавкіної, К. І. Рубинського, котрі висловили оригінальні думки стосовно досліджуваного питання, як і раніше, не були розглянуті). Утім автор наприкінці своєї праці зазначає: «Стаття є початком наукового дослідження».

У такому разі долучення бібліотекознавства до марксистсько-ленінського вчення про духовну культуру є доцільним для Н. Я. Фрідьєвої, йдеться про закономірності розвитку бібліотек, їх соціальні функції, які

є предметом радянського бібліотекознавства. Науковець наважився заперечити самому О. С. Чубар'яну — визнаному авторитету тодішньої вітчизняної науки — стосовно його визначення предмета суспільного користування книгами.

Н. Я. Фрідьєва однією з перших у радянському бібліотекознавстві розмежовує поняття «предмет» і «об'єкт» бібліотекознавства, останнім, на її думку, є бібліотека як «цілісний об'єкт, що являє собою явище духовного життя суспільства, тісно пов'язаний з культурою людства, один з найістотніших його компонентів. Бібліотека — носій і зберігач найбільших скарбів духовної культури людства, писемності та книги, всеохоплюючих компонентів культури». У березні 1968 р. вона повідомляла Ю. В. Григор'єву, котрий мав намір послатися на її дефініцію бібліотекознавства, що вже сформулювала інше визначення, зважаючи, що поняття «об'єкт» і «предмет» науки — різні.

Н. Я. Фрідьєва усвідомлювала необхідність детального розгляду методологічних основ бібліотекознавства як науки і відповідно пропонувала своє їх розуміння. Вона чітко відчувала слабкість своїх позицій і в листах до Ю. В. Григор'єва нарікала: «<...> у моєму творчому процесі дуже заважає ізоляваність. Ніхто в Харкові над моєю темою не працює. Немає з ким обговорити деякі складні для мене аспекти роботи». Вона мала намір написати доповідь «Бібліотекознавство як наука» в науково-дослідному відділі державної бібліотеки СРСР ім. В. І. Леніна і завчасно просила Ю. В. Григор'єва взяти в її обговоренні активну участь. Більше того, дослідниця запропонувала йому і Н. І. Тюліній ідею скликати конференцію з питань бібліотекознавства як науки. Очолити цей захід, на її думку, мали кафедра бібліотекознавства Московського державного інституту культури (МДІК) і Бібліотека ім. В. І. Леніна.

Коли в 1967 р. Ю. В. Григор'єв опублікував підсумкову статтю «Основні етапи розвитку радянського бібліотекознавства (1917–1967)», Н. Я. Фрідьєва високо оцінила її зміст («Гарна стаття про 50-річчя радянського бібліотекознавства, багато Вам довелося попрацювати. Очевидні результати»), зважаючи, що такі статті повинні бути підготовлені на місцях. «Слід було б нам, працюючим у національних республіках, — продовжувала вона в листі від 24 листопада 1967 р., доповнити Вашу працю, підбити підсумки бібліотекознавства по Україні, Білорусії тощо. З історії бібліотечної справи ми працюємо, а з історії бібліотекознавства не працюємо, на превеликий жаль (маю на увазі Україну)».

Згодом, через десятиліття, цю ідею погодився реалізувати автор цієї статті, котрий мав намір зібрати статті з кожної союзної республіки й опублікувати в Московському інституті культури тематичний збірник праць. Ідея полягала в тому, щоб мовою міжнаціонального спілкування зробити загальним надбанням успіхи в розвитку бібліотекознавства кожної республіки Радянського Союзу. Щоб подати приклад, я написав статтю з історії українського бібліотекознавства. Проте заклик виявився голосом волаючого в пустелі, зайвий раз підтвердивши, що ми ліниві і не допитливі. Свою статтю довелося опублікувати, так сказати, за місцем дії і до того ж українською мовою, що, природно, сильно знизило ареал її затребуваності [5].

На думку Н. Я. Фрідьєвої, публікації наукових статей українською мовою значно обмежують сферу використання наукових матеріалів, навіть якщо висвітлюють регіональні проблеми «А хіба історія бібліотечної справи в Україні — не органічна складова історії бібліотечної справи в СРСР?» Водночас вона поглиблено вивчала проблеми історії українського бібліотекознавства, повідомляючи, що за архівами і спогадами сучасників здійснює «дослідження, присвячене участі бібліотечних працівників України у Всеросійському з'їзді з позашкільної освіти (1919)». Крім того, науковець мала намір написати велику статтю з історії вивчення читачів, акцентуючи, що «все це буде російською мовою».

Маючи безліч наукових планів, але адекватно оцінюючи свій вік, зважаючи на педагогічне й адміністративне навантаження, Н. Я. Фрідьєва вирішила вийти на пенсію, щоб цілком зосередитися на науковій діяльності. «У мене немає (поки що) жодних хронічних хвороб: серце кам'яне — інфаркт унеможливлений; кров'яний тиск ідеальний — інсульт не передбачається; працездатність — декілька кінських сил <...> У мене гумор є — ще одна передумова для активної участі в будівництві комуністичної культури». У березні 1970 р. вона зазначала, що «дістає з-під сукна» свої неопубліковані праці з історії та теорії бібліотекознавства.

Остаточно вийти на пенсію Фрідьєва вирішила в травні 1971 р. Жодних зовнішніх причин для цього, повідомляла вона Ю. В. Григор'єву, немає. Ніхто не мав наміру посісти її місце, з кафедрою і з усім інститутом відносини були, згідно з її оцінкою, чудові. Ректорат не погоджувався з її рішенням, як умову висував знайти заміну. Кандидатуру шукали не тільки в Україні, а й у Москві, Ленінграді. Нарешті, погодилися на кандидатуру Миколи Дем'яновича Рябченка, котрий виявився «всім хорошим, але тільки без ступеня і звання» (єдиний такий завідувач кафедри в інституті). Свій вихід на пенсію вона розглядала як своєрідну творчу відпустку, що дозволяло повністю присвятити себе «бібліотекознавству як науці». Особливо стимулювало позитивне ставлення до її праць з цього напрямку німецького фахівця Хорста Кунце, що ініціював у 1962 р. проведення відомої міжнародної конференції в Берліні. Н. Я. Фрідьєва не брала участі в конференції, а її запрошення до Берліна для читання лекцій без пояснення причин проігнорувало Міністерство культури (звичайна радянська практика). Після цього творчий зв'язок із Х. Кунце перервався.

Звільнення від роботи на кафедрі мало позитивні результати. У жовтні 1971 р. М. Я. Фрідьєва написала Ю. В. Григор'єву, що надіслала йому 10-й випуск збірника «Бібліотекознавство і бібліографія» зі статтею, присвяченою «діяльності вже померлого Д. А. Балики» [6]. Далі вона зазначає, що статтю почала писати ще за його життя, вже готувала її до друку. Дмитро Андрійович «так радів, що з'явиться цей нарис, чекав його. 21 лютого після приїзду його з лікарні додому писав майже паралізованою рукою (я ледве могла розбирати почерк), він запитував, коли вийде друком збірник». Але в надісланій ним автобіографії бракувало багатьох даних, та надіслати їх уже не встиг. Наприкінці життя він уже не міг читати самостійно, листи Н. Я. Фрідьєвої йому читали ті, хто його доглядав.

Що стосується наукової діяльності, то статтю про бібліотекознавство як науку вона вважала початковою. Друга, основна, близько трьох автор-

ських аркушів, мала бути опублікована в 14 номері збірника. Якщо рукопис зберігся, було б надзвичайно важливо для історії бібліотекознавства її надрукувати.

Значно сприяв її самоствердженню «факт другого народження праці» «Вивчення читача. Досвід методики» [7], що вийшла друком двома виданнями в 1927 і 1928 рр. У 30-х рр. з ідеологічних міркувань авторів жорстко критикували в Україні. А нині її використовують, на неї посилаються і в дисертаціях, і у виданнях з проблеми вивчення читачів, і в соціологічних дослідженнях». «Можливо, я заслуговуватиму на «загробне життя», залишивши людям хоч крихітну спадщину». Можна зрозуміти: у 30-ті рр. Н. Я. Фрідьєву звинувачували в меншовицькому ідеалізмі, активній популяризації американського бібліотечного досвіду, реакційній контрабанді у сфері книгознавства та бібліотекознавства. Через ці несправедливі звинувачення вона змушена була змінити місце роботи, і ще добре, що справа завершилася тільки цим. Дочекатися наприкінці життя офіційного визнання своїх праць, змити пляму псевдовченого і антирадянщика — це було для неї надзвичайно важливо. Здійснювати наукові дослідження — та ще з такого важливого й актуального напрямку, під тиском заплямованої репутації — це потребує незвичайної сили волі і твердості характеру.

Критикували в той час і Д. А. Балику, про що він з гіркою писав у листуванні з Ю. В. Григор'євим, поіменно називаючи тих, хто цькував не тільки його, а й М. М. Куфаєва, Н. М. Сомова, що негативно вплинуло і на його особисту долю, призвело зрештою до повної дискредитації радянського книгознавства наприкінці 30-х рр. Його відродження почалося лише з кінця 1950-х рр. і пов'язане переважно з ім'ям і діяльністю Н. М. Сікорського.

Про несправедливі гоніння на Ю. В. Григор'єва мені розповідав він сам, свідчать про це й архівні матеріали. Під час чергової кадрової «чистки» 1930-х рр. його звинувачували в тому, що він — учений секретар Інституту бібліотекознавства при Державній бібліотеці СРСР ім. В. І. Леніна — недостатньо впливав на партійну активність комуністів Інституту. Григор'єву довелося виправдовуватися, що він ... безпартійний і тому не має права й можливості керувати членами партії. Тільки незаслужене покарання, яке до того ж довелося скасовувати, врятувало його в надто складних умовах 1937 р.

Листування Н. Я. Фрідьєвої з Ю. В. Григор'євим стосувалося інших, приватних, тем: підтримки своїх і сторонніх аспірантів, обговорення поточних справ та ін. Про стиль її листів свідчить один з них, написаний у зв'язку з публікацією ювілейної статті про Ю. В. Григор'єва [8]: «<...> мені хочеться додати до цього особисту вдячність за допомогу, яку Ви надавали мені, поради і вказівки в період написання моєї дисертації [9], читаючи її варіанти».

Н. Я. Фрідьєва писала: «Я нещодавно впорядковувала свої особисті архіви і листування, перечитувала Ваші листи періоду кінця 40-х рр. і далі, до сьогодні. І думала: яке неоціненне багатство душевної теплоти маєте Ви, якщо стільки уваги приділяли мені, а я ж тільки одна з багатьох Ваших друзів і соратників по спільній роботі. Низько вклоняюся Вам — Людині, котра гармонійно поєднує вченого і велику «посаду» Людини. Низький Вам мій уклін».

Водночас Д. А. Балака в листі до Ю. В. Григор'єва від 29 вересня 1967 р. писав: «Після праць Б. С. Боднарського Ваші праці мають посісти важливе місце в радянській бібліології, і вони це місце почали по праву посідати». Як професор Д. А. Балака обіцяв усіляко сприяти Ю. В. Григор'єву в захисті докторської дисертації.

Такі проникливі слова чув від багатьох бібліотекознавців, бібліографознавців і книгознавців, з котрими спілкувався особисто або листувався протягом десятків років.

Насамкінець зазначимо: і Ю. В. Григор'єв, і Н. Я. Фрідьєва, і Д. А. Балака — видатні науковці, яскраві особистості, гідний приклад яких слід пам'ятати й наслідувати.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Фрідьєва Н. Я. Письма к Григорьеву, Юрию Владимировичу. 1959, 1966–1972. 16 писем, 41 л. / Н. Я. Фрідьєва // Отдел рукописей Рос. гос. б-ки. — Ф. 706. — Картон 8. — Ед. хр. 40.
2. Фрідьєва Н. Я. К вопросу о советском библиотековедении как науке / Н. Я. Фрідьєва // Тезисы докладов на теорет. конф. Харьковского гос. библиотечн. ин-та. — Харьков, 1948. — С. 6–8.
3. Рубинский К. И. Культурная роль библиотеки и задачи библиотековедения : публ. лекция, читанная в актовом зале Харьк. ун-та 22 ноября 1909 г. / К. И. Рубинский // Записки / Харьк. ун-т. — 1910. — Кн. 1. — С. 65–96.
4. Фрідьєва Н. Я. До питання про бібліотекознавство як науку / Н. Я. Фрідьєва // Бібліотекознавство і бібліографія : респ. міжвід. зб. — Х., 1971. — Вип. 11. — С. 15–23.
5. Столяров Ю. М. Внесок бібліотекознавців УРСР у розвиток радянського бібліотекознавства / Ю. М. Столяров // Бібліотекознавство і бібліографія : респ. міжвід. наук.-метод. зб. — Х. : Вид-во при Харк. держ. ун-ті вид. об'єднання «Вища шк.». — 1980. — Вип. 20. — С. 90–95.
6. Фрідьєва Н. Я. Дмитро Андрійович Балака (1894–1971 рр.) / Н. Я. Фрідьєва // Бібліотекознавство та бібліографія : міжвід. респ. зб. — Х. : Ред.-вид. відділ Книжкової палати УРСР, 1971. — Вип. 10. — С. 101–106.
7. Фрідьєва Н. Я. Изучение читателя. Опыт методики / Н. Фрідьєва, Д. Балака ; под ред. Н. Я. Фрідьєвой. — 2е изд., испр. и доп. — М.–Л. : Долой неграмотность, 1928. — 158 с.
8. Столяров Ю. Н. Профессор библиотековедения / Ю. Н. Столяров // Библиотекарь. — 1969. — № 9. — С. 22–24.
9. Фрідьєва Н. Я. Публичная, общественная и бесплатные народные библиотеки гор. Харькова до 1917 года : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Н. Я. Фрідьєва ; Моск. гос. библиотечный ин-т им. В. М. Молотова. — Харьков, 1954. — 20 с.

Надійшла до редколегії 26.03.2014 р.